

HERMAN BAVINCK

ALS

DOGMATICUS

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN
DE HEILIGE GODGELEERDHEID, OP GEZAG VAN DE
RECTOR MAGNIFICUS Mr. I. A. DIEPENHORST, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID,
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG
3 FEBRUARI 1961, DES NAMIDDAGS TE 1.30 UUR, IN
HET WOESTDUINCENTRUM, WOESTDUINSTRAAAT 16,
TE AMSTERDAM

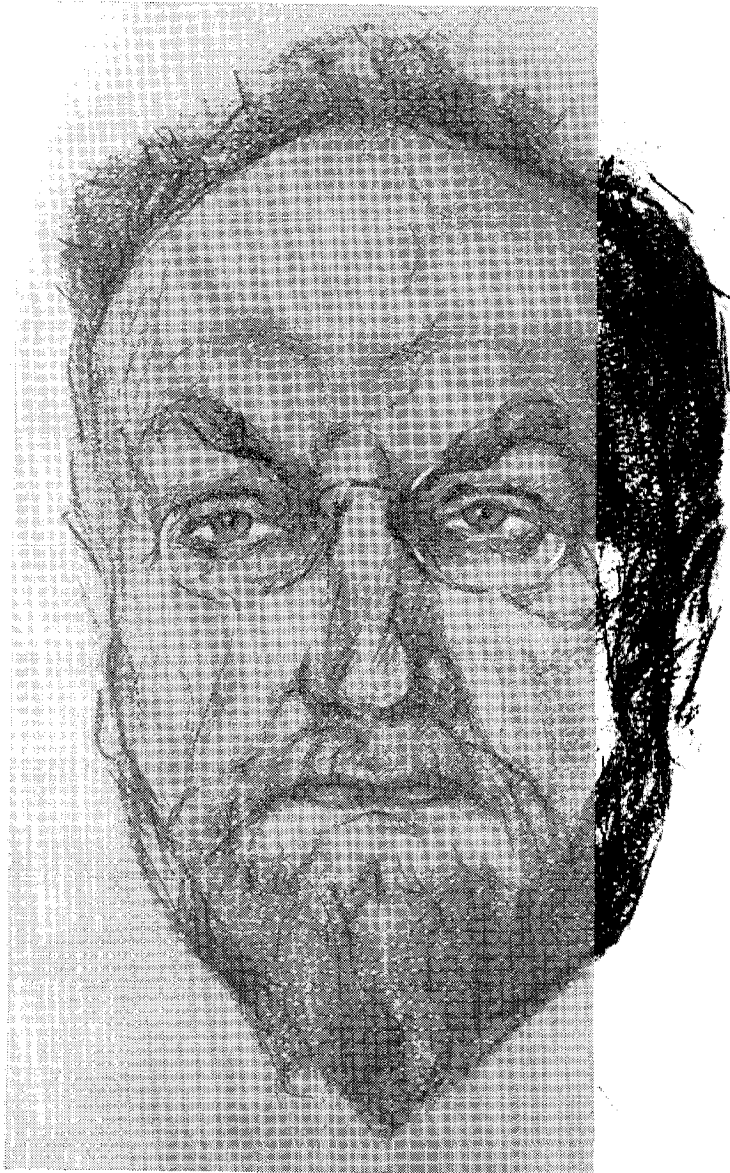
DOOR

ROLF HENDRIK BREMMER

GEBOREN TE DE BILT

**STICHTING DE GIHONRON
MIDDELBURG
2019**

J. H. KOK N.V., KAMPEN, MCMLXI

Crayontekening van een onbekende

HERMAN BAVINCK (1854–1921)

PROMOTOR: PROF. DR. G. C. BERKOUWER

AAN MIJN OUDERS

AAN MIJN VROUW

Dr. KLAAS SCHILDER

PIAE MEMORIAE

αὕτη δέ ἐστιν ἡ αἰώνιος ζωή, ἵνα γινώσκωσιν σέ
τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας
Ἰησοῦν Χριστόν.

Κατὰ Ἰωάννην 17 : 3

WOORD VOORAF

Nu ik met de voltooiing van dit proefschrift aan het einde van mijn academische studiegang gekomen ben, dank ik allereerst de God van mijn leven, Die mij de kracht en de lust tot dit werk schonk. Zijn leiding van mijn leven stelde mij in staat, ondanks allerlei stagnaties, deze arbeid tot afsluiting te brengen.

Daarnaast is het mij een behoefte op deze plaats diegenen de dank van mijn hart te brengen, die mij het bereiken van deze mijlpaal mogelijk hebben gemaakt. Allereerst denk ik daarbij aan mijn ouders, die mij de weg tot de studie hebben geopend, en mij steeds met hun warme liefde en belangstelling daarop hebben gevolgd. Het is voor mij een oorzaak van grote vreugde, dat zij deze promotie mogen meemaken. Zeer veel heb ik naast hen aan mijn vrouw te danken. Zonder haar nimmer aflatende belangstelling en medewerking had ik deze studie niet kunnen volbrengen.

Terugziende op mijn studiegang, gevoel ik dankbaarheid en waardering jegens allen, die mij op enigerlei wijze met dit „handwerk” vertrouwd hebben gemaakt. Ik denk daarbij in de eerste plaats aan het onderwijs van de leraren, destijds verbonden aan het Christelijk Gymnasium te Utrecht en met name aan dat van de eminente rector dr. A. Hengeveld. Vervolgens noem ik het grondleggend onderricht en de stimulerende leiding van de hoogleraren, die in de jaren 1935 tot 1940, toen ik te Kampen studeerde, doceerden aan de Theologische Hogeschool. Ik mocht leerling van deze school zijn in een tijd, toen haar leven krachtig bloeide. De hoogleraren Dijk, Greijdanus, Den Hartogh, Riddbos en Schilder zijn mij allen onvergetelijk. Gaarne wil ik hier professor Dijk, de enige, die nog in leven is, mijn erkentelijkheid betuigen voor zijn voortreffelijk onderwijs in de predikking.

Dit proefschrift heb ik mede opgedragen aan de nagedachtenis van dr. Klaas Schider. Daarin wil ik hem eren, die niet alleen voor mijn wetenschappelijk werk, maar ook voor heel mijn levensgang van grote betekenis is geweest. Ik blijf het als een voorrecht gevoelen door zulk een groot en oorspronkelijk theoloog in de studie van de gereformeerde theologie te zijn ingeleid.

Nog steeds ben ik dankbaar, dat ik in de gelegenheid was in de jaren 1940 tot 1942 te studeren aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit en aldaar mijn doctoraal examen af te leggen. Met name twee hoogleraren hebben mij bij die studie leiding gegeven, nl. de hoogleraren Berkouwer en Hepp. De wijze, waarop professor Hepp mij, die toch niet in eigenlijke zin zijn leerling was, tegemoet trad, waardeerde ik zeer. U, hooggeschatte Berkouwer, bent ik niet alleen voor Uw leiding in de eerste jaren van Uw professoraat, toe ik Uw colleges over de nieuwere theologie volgde, maar ook voor

al het werk, aan dit proefschrift besteed, ten zeerste erkentelijk. De wijze, waarop Gij mij met Uw grote kennis en ervaring terzijde stondt, zal ik moeilijk naar waarde kunnen schatten. Het onderwerp van deze studie had terstond Uw volle instemming en het is mij een voorrecht onder Uw leiding te promoveren op een dissertatie, die handelt over het werk van één Uwer voorgangers op de leerstoel der dogmatiek aan deze Universiteit. Ondanks verschil van inzicht betreffende de kerkelijke situatie der gereformeerden en de oorzaken, die daartoe hebben geleid, konden wij in volle harmonie aan het gereedkomen van deze studie arbeiden.

In indirecte zin ben ik veel verschuldigd aan de gemeenten, wier dienaar des Woords ik was. God leidde mijn leven zo, dat ik van het begin af aan steeds een drukke pastorale werkkring had. Hier ligt één van de oorzaken, dat er zoveel tijd verlopen is tussen mijn doctoraal examen en het beëindigen van mijn academische studie. De medewerking van de verschillende kerkeraden stelde mij echter in staat daarnaast nog tijd voor dit werk te vinden. Zo schonk de kerkeraad van Zwolle mij in 1956 welwillend een studieverlof en ontving ik van de kerkeraad te Enschede-Zuid de laatste weken enige verlichting van arbeid. In mijn eerste gemeente te Helpman (Groningen) kwam in 1944 de Vrijmaking, en sindsdien was mijn leven verweven met dat van de vrijgemaakte kerken. Het behoeft geen nader betoog, dat dientengevolge veel tijd en energie aan de opbouw van het kerkelijk leven moest worden besteed.

Voorts gevoel ik mij verplicht jegens allen, die — op welke wijze dan ook — mij verder behulpzaam waren bij het gereed maken en doen verschijnen van deze studie. Deze dank geldt allereerst verschillende tijdgenoten en leerlingen van Bavinck, die zo welwillend waren mij te ontvangen en hun ervaringen met deze doctor ecclesiae mede te delen. Eén naam moge ik noemen: de Uwe, hooggeleerde Van Rhijn! Onvergetelijk zal mij de middag blijven, dat Ge mij in Uw woning te Bilthoven een particulier „college” over Bavinck gaaft, waarin Ge voor mij de deur naar de schatkamer opende.

Dat U, hooggeleerde Nauta, Uw drukbezette tijd voor mij beschikbaar stelde om mij te helpen bij het ontcijferen van het moeilijk leesbare schrift van Abraham Kuyper, heb ik bijzonder op prijs gesteld. Ook het kennismaken van Uw historische studies inspireerde mij voor eigen werk.

Mevrouw H. Ruys-Bavinck was zo welwillend mij inzage te verlenen van het familie-archief en mij ook overigens vele waardevolle inlichtingen te geven. Ik waardeerde het ten zeerste, dat haar warme belangstelling mijn studie steeds begeleidde.

Ook wil ik allen hartelijk dank zeggen, die mij terzijde hebben gestaan bij het gebruik maken van bibliotheken en archieven, inzonderheid de heer A. J. Roukema, bibliothecaris van de Theologische Hogeschool (Broederweg 15). De vriendschappelijke en spontane wijze, waarop deze mij steeds hielp, maakte het gebruik van deze bibliotheek tot een vreugde.

Het bestuur van de Doctor Abraham Kuypertstichting verleende mij zeer welwillend verlof het uitgebreide Kuypertarchief te raadplegen. De wijze, waarop het personeel mij hielp mijn werk in het historische gebouw te verrichten, is boven alle lof verheven. Groot was ook steeds de hulpvaardigheid van de ambte-

naren van het Rijksarchiefdepôt te Zwolle, waar ik het rijke Bavinck-archief van de Vrije Universiteit raadpleegde. Niet alleen voor deze studie, maar ook voor die van de vaderlandse geschiedenis, was dit archiefdepôt voor mij een uitermate inspirerende omgeving.

Aan het personeel van de N.V. J. H. Kok te Kampen komt een woord van hulde toe voor de correcte verzorging van de technische zijde van deze studie. Vooral wil ik mijn dank betuigen aan de heer J. A. G. Kok voor zijn belangstelling en meelevens bij het tot standkomen van deze dissertatie over Bavinck, wiens werken door zijn vader, de heer J. H. Kok, destijds met zoveel zorg zijn uitgegeven.

Tenslotte spreek ik mijn grote waardering uit jegens ds. E. Zwarteveen te Sliedrecht voor diens assistentie, mij verleend gedurende zijn en mijn zwolse periode; de heer C. W. Pisuise, hoofd der vierde school met de Bijbel te Enschede voor zijn hulp bij de correctie van de proeven; ds. A. Kooy te Oldenzaal voor zijn steun bij het vervaardigen van het register. De heer J. Veenhof, theol. cand. te Kampen, ben ik in bijzondere mate dank verschuldigd voor zijn wakkere bijstand gedurende de laatste maanden, en niet het minst voor de schenking van de door hem vervaardigde Bavinck-bibliographie.

INHOUD

INLEIDING	1
Bronnen, blz. 1 — Hepp over Bavinck, blz. 4 — Bavinck naast Kuyper, blz. 5 — Epistolaire bronnen, blz. 6 — Opzet van deze studie, blz. 8 — Biografische gegevens, blz. 9.	

Eerste Deel — Contemporaine Belichting

HOOFDSTUK I

BAVINCK EN KUYPER	13
Tijdgenoten over Bavinck en Kuyper, blz. 13.	
A. PERSOONLIJKE RELATIES	15
a. <i>De periode van 1880—1892</i> , blz. 15 — b. <i>De periode van 1892—1899</i> , blz. 23 — c. <i>De periode van 1899—1920</i> , blz. 35.	
B. BAVINCK OVER KUYPERS ENCYCLOPAEDIE	37
Bavincks dictaat over de Encyclopaedie, blz. 38 — Kritiek op Kuypers methodologie, blz. 38 — Tweeërlei wetenschap, blz. 40 — Christus generaal subject der mensheid, blz. 41 — Inspi- ratie, blz. 43 — School en faculteit, blz. 44 — Resumptie, blz. 45.	
C. DE CORRESPONDENTIE BAVINCK-TEN HOOR (1895)	46
Ten Hoor over Bavinck en Kuyper, blz. 47 — Object der theo- logie, blz. 49 — Betekenis van deze correspondentie, blz. 53 — Resumptie, blz. 54.	
D. DE VERHOUDING TUSSEN BAVINCK'S DOGMATIEK EN KUYPERS ENCYCLOPEDISCHE EN THEOLOGISCHE PUBLIKATIES	54
Verwijzingen naar Kuyper bij Bavinck, blz. 54 — Bespreking van de verwijzingen in de Dogmatiek, deel I en II, blz. 57 — Idem in deel III en IV, blz. 60 — Conclusies, blz. 63.	

HOOFDSTUK II

BAVINCK EN DE ETHISCHEN	65
A. BAVINCK'S KRITIEK OP ETHISCHE THEOLOGEN	65
a. <i>Kritiek op de theologie van Chantepie de la Saussaye Sr.</i> , blz. 65 — b. <i>Polemiek met J. H. Gunning</i> , blz. 72 — c. <i>Bavinck's artikelen in de „Theologische Studiën”</i> , blz. 76 — Resumptie, blz. 79.	
B. REACTIES VAN ETHISCHE THEOLOGEN	79
a. <i>Gunnings kritiek op Bavinck</i> , blz. 80 — b. <i>Reacties van Valeton en Brouwer</i> , blz. 84 — J. J. P. Valeton Jr., blz. 94 — A. M. Brouwer, blz. 88 — Conclusies, blz. 89.	

C. EPISTOLAIRE CONTACTEN MET ETHISCHE THEOLOGEN	91
a. <i>Reacties op Bavincks kritiek op Chantepie de la Saussaye Sr.</i> , blz. 91 — J. H. Gunning, blz. 91 — P. D. Chantepie de la Saussaye, blz. 93 — F. E. Daubanton, blz. 94 — H. G. Kleyn, blz. 95 — J. J. Prins, blz. 95 — b. <i>Reacties op „Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap”</i> , blz. 96 — H. H. Meulenbelt, blz. 96 — F. E. Daubanton, blz. 96 — S. Cramer, blz. 97 — G. H. Lamers, blz. 97 — H. G. Kleyn, blz. 98 — G. Wildeboer, blz. 98 — J. H. Gunning, blz. 99 — c. <i>Reacties op de Gereformeerde Dogmatiek</i> , blz. 100 — Publieke reacties, blz. 100: F. E. Daubanton, blz. 100 — G. Vellenga, blz. 102 — J. Riemens Jr., blz. 103 — Epistolaire reacties, blz. 104: F. E. Daubanton, blz. 104 — d. <i>Laatste contacten met Gunning</i> , blz. 106 — e. <i>Gedachtenwisseling met A. M. Brouwer en G. Vellenga</i> , blz. 108 — A. M. Brouwer, blz. 108 — G. Vellenga, blz. 109 — f. <i>Reacties op Bavincks rede over Calvin (1909)</i> , blz. 110 — P. D. Chantepie de la Saussaye, blz. 110 — g. <i>Correspondentie met G. Wildeboer</i> , blz. 110 — Conclusies, blz. 113.	

HOOFDSTUK III

BAVINCK EN DE MODERNEN	115
A. HET MODERNE CONTRA-OFFENSIEF VAN OMSTREEKS 1910	115
Overzicht, blz. 115 — Eerdmans' aanval op de orthodoxie, vooral op Kuyper, blz. 117 — Hylkema's aanval op het nieuw-calvinisme, blz. 120.	
B. HET ANTWOORD VAN BAVINCK	122
„Modernisme en Orthodoxie”, frontafbakening, blz. 122 — Het moderne wereldbeeld reeds verouderd, blz. 126 — De orthodoxie en het moderne wereldbeeld, blz. 126 — De roeping van de orthodoxie, blz. 128.	
C. DE REACTIE OP BAVINCK'S REDE IN DE MODERNE THEOLOGEN-VERGADERING	129
Binnerts' rede, blz. 129 — Resumptie, blz. 133.	
D. EPISTOLAIRE REACTIES OP „MODERNISME EN ORTHODOXIE”	134
B. D. Eerdmans, blz. 135 — C. Snouck Hurgronje, blz. 135 — H. M. van Nes, blz. 135 vlg. — P. D. Chantepie de la Saussaye, blz. 136 — J. W. Pont, blz. 135.	
E. VERDERE CONTACTEN	136
I. J. de Bussy, blz. 136 — A. C. Duker, blz. 138 — K. H. Roessingh, blz. 140 — C. Snouck Hurgronje, blz. 141.	
F. SLOTBESCHOUWING	142

Tweede Deel — Analyse

HOOFDSTUK I

PROLEGOMENA	151
§ 1. <i>Object en methode</i> , blz. 151 — Resumptie, blz. 155 — § 2. <i>De drie theologische principia</i> , blz. 155 — Resumptie, blz. 157 — § 3. <i>De filosofische principia</i> , blz. 157 — Resumptie, blz. 160 — § 4. <i>Principia van de religie</i> , blz. 161 — Resumptie, blz. 162 — § 5. <i>Het principium cognoscendi externum</i> , blz. 163 — a. <i>Algemene</i>	

<i>openbaring</i> , blz. 163 — Resumptie, blz. 165 — b. <i>Bizondere openbaring</i> , blz. 166 — Resumptie, blz. 168 — c. <i>De theopneustie der Heilige Schrift</i> , blz. 168 — Resumptie, blz. 175 — § 6. <i>Het principium cognoscendi internum</i> , blz. 176 — a. <i>Het testimonium Spiritus Sancti</i> , blz. 176 — b. <i>Geloof en theologie</i> , blz. 179 — Resumptie, blz. 181.	
---	--

HOOFDSTUK II

GOD, SCHEPPING, MENS	182
--------------------------------	-----

§ 1. <i>De aard der Godskennis</i> , blz. 182 — § 2. <i>De bron der Godskennis; geen ideae innatae</i> , blz. 184 — § 3. <i>De ingeschapen Godskennis; cognitio of facultas?</i> , blz. 185 — § 4. <i>Het indelingsprincipe van de namen Gods; verdere doorwerking van het archetype-ectype-schema</i> , blz. 187 — § 5. <i>De oriëntatie van de beschrijving van de eigenschappen Gods als Zijnde en als levende Geest aan de distinctie van zijn en worden</i> , blz. 188 — § 6. <i>De eigenschappen van God als Licht en als Heilige en het archetype-ectype-schema</i> , blz. 192 — § 7. <i>Motieven in de beschrijving van God als Heilige en als Souverein</i> , blz. 194 — § 8. <i>Het gewicht van de triniteitsleer</i> , blz. 196 — § 9. <i>De Raad Gods als wereldidee</i> , blz. 198 — § 10. <i>De kwestie van het supra en infra; 1905</i> , blz. 200 — § 11. <i>De reprobatie; Christus en de praedestinatie</i> , blz. 205 — § 12. <i>Doorwerking van de ideeën-leer in de leer aangaande de schepping</i> , blz. 208 — § 13. <i>De bijbelse leer der creatie en de resultaten der moderne wetenschap</i> , blz. 210 — § 14. <i>De controverse met de evolutieleer</i> , blz. 213. — § 15. <i>De controversen inzake de leer van de schepping van de mens naar het beeld Gods</i> , blz. 216. — § 16. <i>De leer van het beeld Gods in ruimer en enger zin in verband met de algemene genadeconceptie; Bavincks anthropologie</i> , blz. 219 — Ziel, blz. 220 — Geest, blz. 221 — Hart, blz. 221 — Verband van ziel, geest en hart, blz. 223 — Kenvermogen, blz. 223 — Begeervermogen, blz. 224 — Persoonlijkheid, blz. 225 — Lichaam beeld Gods, blz. 225 — § 17. <i>De leer van het werkverbond als afsluiting van de leer aangaande de imago Dei</i> , blz. 227.	
---	--

HOOFDSTUK III

ZONDE, CHRISTUS, GENADE	231
-----------------------------------	-----

§ 1. <i>De Voorzienigheid Gods; God Vader en Koning</i> , blz. 231 — § 2. <i>De oorsprong van de zonde</i> , blz. 233 — § 3. <i>Verbreiding en wezen der zonde</i> , blz. 235 — § 4. <i>De straf der zonde; Gods lankmoedigheid</i> , blz. 238 — § 5. <i>Noties over de algemene genade</i> , blz. 239 — Resumptie, blz. 243 — § 6. <i>Verbond en Verkiezing</i> , blz. 244 — Resumptie, blz. 248 — § 7. <i>Handhaving van de twee-naturenleer tegenover de bestrijding van het Chalcedonense</i> , blz. 248 — § 8. <i>De satisfactio vicaria</i> , blz. 251 — Belang van Bavincks christologie, blz. 255 — § 9. <i>Opzet van de soteriologie</i> , blz. 256 — Resumptie, blz. 260 — § 10. <i>Roeping en wedergeboorte; de prioriteit der roeping</i> , blz. 261 — Bespreking van „Roeping en Wedergeboorte”, blz. 263 — Onderscheid tussen wedergeboorte en geloof, blz. 265 — Het Woord der genade, blz. 267 — Verhouding Woord en wedergeboorte, blz. 269 — Resumptie, blz. 271 — § 11. <i>De overige momenten in de heilsorde; geloof en bekering; rechtvaardiging en heiliging; volharding en verheerlijking</i> , blz. 272 — Rechtvaardiging van eeuwigheid, blz. 276 — Resumptie, blz. 278.	
--	--

KERK, SACRAMENTEN, ESCHATOLOGIE 280

§ 1. *Enkele voornamen distincties in de leer aangaande de kerk*, blz. 280 — Pluriformiteit, blz. 283 — § 2. *Het Woord als constitutieve factor voor de vergadering der kerk*, blz. 285 — Het doctorenambt, blz. 287 — § 3. *De verhouding van Woord en Geest in Bavincks sacramentsleer*, blz. 289 — *Vragen inzake Calvijns sacramentsleer*, blz. 292 — § 4. *Het doopsacrament; het verband van doop en wedergeboorte*, blz. 295 — „In Christus geheiligd”, blz. 297 — „Ouders of getuigen”, blz. 300 — § 5. *Het avondmaal, vooral in verband met Calvijns avondmaalsleer*, blz. 301 — Calvijns avondmaalsleer, blz. 303 — § 6. *De eschatologie; leven en dood*, blz. 304 — Tussentoeestand, blz. 306 — Voleinding der eeuwen, blz. 308.

Deel III — Terugblik en Uitzicht

HOOFDSTUK I

CULTUUR EN EVANGELIE 313

Cultuur, blz. 313 — Indeling, blz. 314.

- A. PROLEGOMENA EN H. SCHRIFT, blz. 314 — Opzet van de prolegomena, blz. 315 — „Organische” Schriftbeschouwing, blz. 317 — Oudere en nieuwere opvattingen, blz. 320 — Schrift en Geest, blz. 322 — Harmonistiek, blz. 324 — Reformatorische en roomse beschouwingen, het kerugmatisch karakter van de Schrift, blz. 326 — Neothomisme, blz. 328 — Augustinus, blz. 330 — Bellaar Spruyt, blz. 330 — Schelling en Schleiermacher, blz. 331.
- B. GOD EN MENS; PRAEDESTINATIE, blz. 331 — Godskennis, blz. 332 — Verband tussen de leer aangaande God en die van de mens, blz. 333 — Het beeld Gods, blz. 334 — Praedestinatatie, blz. 336 — Barth, blz. 336 — Woelderink, blz. 338 — Berkouwer, blz. 338 — Schilder, blz. 340 — Samenvatting, blz. 341.
- C. ZONDE; ALGEMENE GENADE, blz. 343 — Barth, blz. 344 — Berkouwer, blz. 344 — Realisme en foederalisme, blz. 346 — Algemene genade, blz. 346 — Heideman, blz. 347 — Krusche over Calvijn, blz. 348 — Haitjema, blz. 349 — Schilder, blz. 349 — Berkouwer, blz. 350 — Nogmaals Heideman, blz. 351.
- D. VERBOND; CHRISTOLOGIE, blz. 351 — Barth en Berkouwer over pactum salutis, blz. 352 — Korff over de satisfactie, blz. 353 — Barth over naturen en staten van Christus, blz. 354.
- E. ORDO SALUTIS, blz. 355 — Krusche over Calvijn, blz. 355 — Van der Linde, blz. 356 — Confessio Belgica en H. Catechismus, blz. 356 — Berkouwer over „per” en „cum”, blz. 357 — Bavincks uitgangspunt, blz. 358 — Bavinck en Kuiper over de heilsorde, blz. 358 — Barth over de heilsorde, blz. 359 — Berkouwer, blz. 359 — Woelderink, blz. 360 — Kritiek en harmonie, blz. 361 — Samenvatting, blz. 362.
- F. ECCLESIOLOGIE; SACRAMENTOLOGIE; ESCHATOLOGIE, blz. 362 — Krusche over Calvijn, blz. 363 — Vonk, blz. 364 — Woord en Geest in het sacrament, blz. 365 — Bavinck en Kuiper, blz. 367 — Eschatologie, blz. 368 — Cultuur en Evangelie, blz. 369.

HERMAN BAVINCK ALS DOGMATICUS 373

- I. ONTWIKKELINGSGANG 373
Eerste studiën, blz. 373 — De Dogmatiek, blz. 374 — Bavincks verandering, blz. 377 — Hepp en Landwehr, blz. 378 — Ontwikkelingsfactoren: Bavincks afgescheiden afkomst, blz. 379 — Invloed van Kuiper, blz. 380 — Invloed van Leiden, blz. 381 — Contact met ethischen, blz. 382 — Laatste levensjaar, blz. 383.
- II. KARAKTERISTIEK; DOMINERENDE FACTOREN; BETEKENIS 384
Karakterisering, blz. 384 — Dominerende factoren, blz. 386
Blijvende betekenis, blz. 389 — Leerlingen, blz. 392.

BIJLAGE I (Briefwisseling tussen Dr. H. Bavinck en Ds. F. M. ten Hoor, september—december 1895) 393

BIJLAGE II (Bibliographie) 425

LIJST VAN BRIEVEN 447

LITERATUURLIJST 448

- I. Boeken en geschriften 448
- II. Artikelen 451
- A. Speciaal over Bavinck 451
- B. Overige artikelen 452

REGISTER 454

INLEIDING

De biografie van dr. V. Hepp was tot nu toe de hoofdbron voor onze kennis van Bavinck.¹⁾ Het is met dit boek wonderlijk gesteld. In de „Inleiding” kondigde de auteur aan, dat het allerlei hoofdstukken zou bevatten, die Bavinck van verschillende zijden moesten belichten. In de slothoofdstukken zou dan aan de orde komen, wat hij „voor het meer praktische leven heeft gepresteerd.”²⁾

Van dit alles kwam niets terecht. De biografie omvatte tenslotte slechts, wat aanvankelijk als eerste hoofdstuk was geprojecteerd. Desondanks blijft het een respectabel boek. Het valt te betreuren, dat de auteur zijn zo pretentieus opgezette programma niet heeft kunnen afwerken.

Naast het boek van Hepp houdt dat van ds. J. H. Landwehr zijn waarde.³⁾ Beide boeken verschenen in 1921, het jaar van Bavincks overlijden.

Als derde bron noemen wij het artikel van prof. Henry E. Dosker „Herman Bavinck” in „The Princeton Theological Review”. Dosker was een vriend van Bavinck. Hun correspondentie strekte zich uit van Doskers vertrek naar Amerika tot Bavincks dood. In dit artikel doet Dosker enkele mededelingen uit deze correspondentie. Hepp schreef, dat de buitenlandse pers over Bavincks overlijden „nagenoeg het stilzwijgen bewaarde”.⁴⁾ Doskers artikel verscheen echter nadien.

Natuurlijk verscheen er na Bavincks sterven een stroom geschriften „In Memoriam”. De meesten bevatten echter weinig gegevens, die niet in andere bronnen te vinden zijn. De beoordeling van Bavincks leven, welke men in deze artikelen vindt, wordt bij alle gedrukt door het feit, dat men nog niet in staat was Bavinck in historisch perspectief te zien. Dergelijke publikaties hebben zelden blijvende historische waarde. We maken echter een uitzonde-

¹⁾ Dr. V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam, 1921.

²⁾ Hepp noemde hoofdstukken over Bavincks persoonlijkheid, over Bavinck als prediker, redenaar, hoogleraar en publicist. Vervolgens zou in 4 hoofdstukken Bavincks wetenschappelijke arbeid worden geanalyseerd, *a.w.*, blz. 5; dit boek wordt verder geciteerd als: V. Hepp, *Biografie*.

³⁾ Ds. J. H. Landwehr, *In Memoriam. Prof. dr H. Bavinck herdacht door een zijner oud-leerlingen*, Kampen, 1921.

⁴⁾ Hepp, *a.w.*, blz. 5. Het familiearchief Bavinck bevat tal van brieven van Dosker aan Bavinck. Dosker was de zoon van ds. N. H. Dosker, die in Zwolle stond, toen Bavinck daar het gymnasium bezocht. In 1873 ging ds. Dosker naar Amerika en zijn zoon Henry Elias werd daar hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan het western theol. seminary te Holland (1894), later aan het Kentucky seminary te Louisville (1903). Henry Elias Dosker leefde van 1855 tot 1923. Bavinck deed met Henry Dosker tegelijk belijdenis in de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Zwolle. De brieven van Dosker zijn voor de kennis van Bavinck niet zo belangrijk. Het artikel van Dosker in *The Princeton Theological Review*, vol. XX, July 1922, Number 3, p. 448—464.

ring voor die van dr. W. J. Aalders en van prof. dr. M. van Rhijn.⁵⁾ De eerste is belangrijk vanwege zijn evenwichtige beoordeling van Bavinck door een ethisch theoloog en de tweede, omdat prof. van Rhijn hier mededelingen doet over het optreden van Bavinck in de kringen van de N.C.S.V., die elders moeilijk te vinden zijn. Blijkbaar was het voor hen, die niet tot de eigenlijke kring van Bavincks geestverwanten behoorden, gemakkelijker een indringend oordeel over hem te vellen dan voor zijn vrienden en bewonderaars. Bij de laatste ontbrak in de eerste jaren nu eenmaal de distantie.

In de eerste stroom van geschriften en artikelen over Bavinck overheerste vooral het biografische element. Wel vindt men hier en daar beschouwingen over zijn theologische, dogmatische, wijsgerige of pedagogische betekenis, maar deze zijn niet dominant. Later trachtte men meer tot een inventarisatie en kritische beoordeling van zijn arbeid te komen. Daarbij valt het op, dat over zijn eigenlijke theologisch-dogmatische betekenis tot nu toe weinig geschreven werd. Op een enkele uitzondering na hield men zich tot nu toe vooral met zijn wijsgerige en pedagogische studies bezig. Er was een zekere aarzeling om te komen tot een theologische taxatie. Misschien is mede daarvan de oorzaak, dat men in de eigen gereformeerde kring lange tijd moeilijk afstand kon nemen van zijn theologie en overig werk.

De volgende min of meer belangrijke publikaties zijn op dit punt te noemen: die van W. B. Kristensen⁶⁾; C. Jaarsma⁷⁾; S. P. van der Walt⁸⁾; B. Kruithof⁹⁾, en E. P. Heideman.¹⁰⁾

Over Bavinck als pedagoog verschenen studies van Fr. S. Rombouts¹¹⁾;

⁵⁾ W. J. Aalders, *In Memoriam Dr. H. Bavinck*, in *Stemmen des Tijds*, X, 1921, blz. 129—141; M. van Rhijn, *In Memoriam Prof. Dr. H. Bavinck*, in *Eltheto*, 1921, oktobernummer. We noemen als min of meer belangrijke artikelen na de dood van Bavinck: een tweede „In Memoriam” van W. J. Aalders, *Prof. Dr. H. Bavinck* †, in *Nieuwe Theologische Studiën*, IV, 1921, blz. 165 vlg.; Joh. C. Breen, in *Weekblad Amstelodamum*, deel VIII, 1921, blz. 53 vlg.; A. W. Bronsveld, *Dr. Bavinck Herdacht*, een reeks artikelen in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, LIX, 1922, telkens aanvangend op de blz. 59, 134, 214 en 617; Joh. C. Brussaard, *In Memoriam Prof. Dr. H. Bavinck*, in *Eigen Haard*, 1921, blz. 598 vlg.; W. Geesink, *Prof. Dr. H. Bavinck* †, in *De Heraut*, no. 2271 (zondag 31 juli 1921); C. van Gelderen, *In Memoriam Dr. H. Bavinck*, in *Studenten Almanak Vrije Universiteit*, 1922, blz. 47—51; V. Hepp, *Levensbericht van Dr. Herman Bavinck*, in *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1922—1923, blz. 108—116; T. Hoekstra, *Prof. Dr. H. Bavinck* †, in *Geref. Theol. Tijdschrift*, XXII, 1921—1922, blz. 97—102; A. G. Honig, *Ter Gedachtenis aan Prof. Bavinck*, a.w., blz. 177—187; Dezelfde, *Prof. Dr. H. Bavinck*, in *Almanak F.Q.I. (Kampen)*, 1922, blz. 103—106; J. J. Jansen, *Herman Bavinck*, in *Bibliotheca Sacra*, January 1922, p. 213—228 (amerikaans tijdschrift); Dezelfde, *Dr. H. Bavinck*, in *Vragen van den Dag*, 1921, blz. 641—651.

⁶⁾ *Over den wetenschappelijke arbeid van Herman Bavinck*, in *Jaarboek der koninklijke akademie van wetenschappen te Amsterdam*, 1921—1922, Amsterdam, 1923, blz. 1—12.

⁷⁾ *The educational Philosophy of Herman Bavinck*, Grand Rapids, 1935.

⁸⁾ *Die wijsbegeerte van Dr Herman Bavinck*, Potchefstroom, 1953.

⁹⁾ *The Relation of Christianity and Culture in the Teaching of Herman Bavinck*, unpublished thesis. Copy on file at Vrije Universiteit at Amsterdam. Diss. Edinburgh, 1955.

¹⁰⁾ *The Relation of Revelation and Reason in E. Brunner and H. Bavinck*, Assen, 1950.

¹¹⁾ *Prof. Dr. H. Bavinck, Gids bij de Studie van zijn Pedagogische Werken*, 't-Hertogenbosch-Antwerpen, 1922.

J. Brederveld¹²⁾; L. van der Zweep¹³⁾; L. van Klinken¹⁴⁾; en een uitgebreid en oriënterend artikel van J. Waterink¹⁵⁾. Het is te betreuren, dat G. E. Meuleman in de hernieuwde uitgave van de „Christelijke Encyclopedie” zich beperkte tot het herschrijven van het artikel van J. C. Rullmann in de eerste uitgave van dit werk. Bavinck had meer verdiend. Het artikel van Hepp in de *Levensberichten* van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bracht praktisch geen nieuws vergeleken met de biografie.

In de latere jaren schreven A. B. W. M. Kok¹⁶⁾ en J. Geelhoed¹⁷⁾ populaire boekjes over Bavinck.

In 1954 verscheen opnieuw een stroom van artikelen over Bavinck ter gelegenheid van de herdenking van diens honderdste geboortedag. Nieuwe bronnenstudies waren daar echter niet bij. Men beperkte zich in hoofdzaak tot het opnieuw in het licht stellen van zijn betekenis.¹⁸⁾ Een uitzondering is te maken voor de radiorede, welke mevrouw H. Ruys-Bavinck bij die gelegenheid over haar vader hield. Zij sprak over „Dr. Herman Bavinck, 13 december 1854/1954” en gaf daarin enkele mededelingen over Bavincks persoonlijke leven en zijn verhouding tot mannen als Snouck Hurgronje en prof. Lorentz, die ons beeld van hem verdiepen.¹⁹⁾

Als eigenlijke bronnenpublikatie valt in die jaren alleen te noemen het artikel van prof. Nauta „Bavinck en onze Universiteit”.²⁰⁾ Daarin nam deze een brief op van Bavinck aan ds. J. W. Felix als president-curator van de Vrije Universiteit, waarin hij bedankte voor een benoeming aan de V.U.

Er is dus zeker reden voor een nieuwe studie over Bavinck. De aanwezige bronnen waren nog lang niet alle geëxploreerd. Zowel op biografisch als op dogmatisch gebied lag er nog heel wat braak. Die reden is er te meer, omdat alle tot nu toe genoemde schrijvers van oordeel zijn, dat Bavinck van grote betekenis was zowel voor de gereformeerde theologie als voor heel het leven der gereformeerden in de negentiende en twintigste eeuw. Het is niet nodig

¹²⁾ *Hoofdpijnen der Paedagogiek van Dr. Herman Bavinck, met kritische beschouwing*, Amsterdam, 1927.

¹³⁾ *De Paedagogiek van Bavinck*, Kampen, 1936.

¹⁴⁾ *Bavincks paedagogische Beginselen*, Meppel, 1937.

¹⁵⁾ *Christ. Encyclopedie*, I, Kampen, 1956, s.v. Bavinck als Wijsgeer.

¹⁶⁾ *Dr Herman Bavinck*, Amsterdam, 1945.

¹⁷⁾ *Herman Bavinck*, Goes, 1958.

¹⁸⁾ G. C. Berkouwer, *Bavinck over de zekerheid des geloofs*, in *Gereformeerd Weekblad*, X, 1954, no. 24; Dezelfde, *Bavinck als dogmaticus*, a.w., XI, 1955, no. 5; R. H. Bremmer, *Een gereformeerd dogmaticus*, in *De Reformatie*, XXX, 1954/55, no. 7—22; G. Brillenburg Wurth, *Bavinck en de cultuur*, in *Bezinning*, IX, 1954, no. 12; Dezelfde, *Ter gedachtenis van Dr. Herman Bavinck*, in *Gereformeerd Weekblad*, X, 1954, no. 24; K. Dijk, *Prof. Dr. Herman Bavinck*, uitgave van bond van meisjes verenigingen op G.G., 1954; Dezelfde, *Herdenkingsartikel* in *De Rotterdammer*, 6 dec. 1954; dr. J. Itjeshorst, *Prof. dr. H. Bavinck's Kamper Periode*, in *Polemios*, X, 1954, no. 2, een voortreffelijk artikel over Bavincks eerste jaren als hoogleraar in het herdenkingsnummer van het honderdjarig bestaan van de Theologische School in genoemd orgaan; F. H. von Meyenfeldt, *Prof. Dr. Herman Bavinck: 1854—1954*, in *Polemios*, IX, 1954, no. 21; F. C. Meyster, *Professor Doctor Herman Bavinck en H. Bavinck als Docent in Centraal Weekblad*, II, 1954, resp. no. 49 en no. 50; A. D. R. Polman, *Dr H. Bavinck als dogmaticus*, in *De Bazuin*, 97^e Jr, 1954, no. 51.

¹⁹⁾ *Dr Herman Bavinck, 13 december 1854/1954, uitgegeven radiotoespraak*.

²⁰⁾ *Vrije Universiteitsblad*, 24 mei 1949.

daar bewijzen voor aan te voeren. Er is op dit punt harmonie in alle tot dusver verschenen literatuur.

* * *

Een nieuwe studie over Bavinck mag het feit niet veronachtzamen, dat op de tot nu toe belangrijkste bron voor de kennis van zijn leven nl. het boek van Hepp nog al kritiek werd geleverd. Reeds dadelijk na het verschijnen oefenden dr. H. Bouwman en dr. T. Hoekstra, die tijdens hun leven veel met Bavinck omgingen, zijn leerlingen waren en veel sympathie voor hem hadden, kritiek op dit boek. T. Hoekstra achtte Hepps werk wel „van betekenis. De figuur van Bavinck met zijn levenstrategie en levensblijheid komt voor U te staan.” Maar Hoekstra's bezwaar was, dat Hepps biografie te subjectief was ingesteld. Het eigenaardige in het boek is, dat hoe verder Hepp in het leven van Bavinck terugging, „des te helderder zijn de lijnen, die hij trekt, hoe dichter hij bij het heden komt, en hoe meer hij nadert de ‚histoire contemporaine’, des te vager worden de omtrekken, des te onbevredigender de verklarings-hypothesen”.²¹⁾ Hoekstra wees nog met instemming op Hepps eigen verklaring, dat een latere biografie het in objectiviteit stellig zal winnen van de eerdere.

Bouwman's bespreking van Hepps boek was veel uitvoeriger dan die van Hoekstra.²²⁾ Aanvankelijk was Bouwman enthousiast, maar later werd zijn beoordeling steeds kritischer. Hepps boek verscheen destijds in afleveringen en naarmate het werk voortschreed werd Bouwman steeds scherper in zijn beoordeling. Hij was van oordeel, dat iemand, die Bavinck eerst in zijn latere jaren had leren kennen „niet in staat was het volle beeld van Bavinck uit te beelden”. Bavinck vormde een gecompliceerde persoonlijkheid, er „stoeiden in hem altoos twee neigingen, men zou haast kunnen zeggen twee persoonlijkheden. Hij kon soms kras veroordelen, wat hij een volgende dag weer goedkeurde.”²³⁾ Daar hield Hepps biografie niet voldoende rekening mee. Hoewel Hepp objectief wilde zijn — die eer gaf Bouwman hem evenzeer als Hoekstra — het lukte hem toch niet altijd. Hij ontkwam niet aan „eenzijdigheid en oppervlakkigheid”.²⁴⁾ Maar Bouwman's voornaamste kritiek was, dat Hepp Bavinck beoordeelde „bij het licht, dat dr. A. Kuiper op de kwesties liet vallen . . . Bavinck was de echte Bavinck, wanneer hij stond aan de zijde van Dr. Kuiper. Wanneer hij zich door Wielenga liet leiden of het standpunt van Lindeboom naderde, dan was hij niet zichzelf.”²⁵⁾

Op Hepps boek is inderdaad kritiek te oefenen. Toch onderstrepen wij eveneens de waardering van beide genoemde kritische recensenten. Het boek blijft belangrijk, niet het minst, omdat het bronnenpublikatie gaf. Hepp maakte vooral grondig gebruik van de correspondentie tussen Bavinck en diens vriend Snouck Hurgronje. Zodoende was hij in staat de gedrukte bronnen vanuit Bavinck's correspondentie nader toe te lichten. Voor de gebeurtenissen van

²¹⁾ In *Geref. Theol. Tijdschrift*, 1923, blz. 94 vlg.

²²⁾ In *De Bazuin*, 1921, no. 50; 1922, no. 12; idem, no. 22; 1923, no. 2.

²³⁾ *De Bazuin*, 1922, no. 12.

²⁴⁾ *Idem*, 1923, no. 2.

²⁵⁾ *Idem*.

1902 maakte Hepp eveneens, zij het beperkt, gebruik van correspondentie en daardoor was hij in staat dit voor Bavinck zo moeilijke jaar levendig te beschrijven. Als tweede verdienste van het boek van Hepp noemen wij zijn poging Bavinck's persoonlijkheid daarin te doorlichten. Dat gaf aan het boek een modern en levendig karakter. Het blijft, ondanks alles, een belangrijke bron voor onze kennis van Bavinck.

Dat neemt echter niet weg, dat op het boek kritiek te oefenen is. In de eerste plaats was Hepps bronnengebruik ver van volledig. Er waren veel en veel meer epistolaire bronnen dan Hepp gebruikte. In de tweede plaats was Hepps boek eenzijdig opgezet. Hepp beoordeelde Bavinck inderdaad sterk vanuit het standpunt van dr. A. Kuiper en de Vrije Universiteit. Daarin hadden Bouwman en Hoekstra gelijk. Nu was het in de constellatie na Bavinck's overlijden misschien moeilijk het anders te doen. Voor de aspecten, welke Bouwman en Hoekstra noemden, had Hepp echter geen oog. In de derde plaats is bepaald storend de manier, waarop Hepp Bavinck steeds voor de voeten loopt. Hij laat het materiaal, dat hij geeft, niet allereerst voor zichzelf spreken, maar geeft voortdurend beoordelingen, die hinderlijk zijn. Er is in dit boek soms een opvallend gebrek aan piëteit jegens de nog maar zo kort geleden ontslapene. In de vierde plaats wordt het boek gedrukt door het bezwaar, dat het zo kort na het overlijden van Bavinck reeds verscheen. Men kan zich afvragen of het toen reeds de tijd was een dergelijk boek te schrijven.

Wat de overige literatuur betreft, het boek van Landwehr wordt zeker niet door een gebrek aan piëteit gedrukt. Hoewel hij geen bronnenpublicaties gaf, blijft zijn boekje van betekenis, omdat we hier een visie op Bavinck hebben van een leerling uit de eerste kamper periode, die met grote liefde het leven van zijn magister beschrijft. Daardoor was Landwehr in staat soms een ander licht op Bavinck te doen vallen dan Hepp deed en behoudt dit boekje zijn waarde.

Alle latere publikaties beperken zich voor het biografisch gedeelte tot Hepp en Landwehr als bronnen. Jaarsma citeert bovendien uit het artikel van Dosker en wordt daarin gevolgd door Heideman. Niemand deed tot nu toe moeite opnieuw een onderzoek in te stellen naar de ongedrukte bronnen.

In materieel opzicht achten wij de publikaties van Kristensen, Van der Walt en Heideman het belangrijkste. Kristensen gaf in kort bestek een resume van de voornaamste trekken van Bavinck's denkbeelden over de grondslagen der wetenschap. Van der Walt gaf een verdienstelijk overzicht van Bavinck's wijsbegeerte in samenhang met die van Kuiper en Woltjer. Heideman deed een voortreffelijk onderzoek naar de plaats en de draagwijdte van de rede in relatie tot de openbaring in Bavinck's theologie. Heideman's dissertatie achten wij het beste, wat tot nu toe over Bavinck's theologie werd gepubliceerd. Toch beperkte ook hij zich tot enkele belangrijke motieven uit Bavinck's werk en deed hij geen poging diens positie tegenover de theologische stromingen van zijn tijd zowel uit de gedrukte als uit de epistolaire bronnen te analyseren.

* * *

Verschillende auteurs belichten Bavinck en zijn werk vooral in verband met Kuiper. Beiden waren belangrijke figuren in de gereformeerde theologie van

de vorige en het begin van deze eeuw. Hoewel hij in bepaalde opzichten door Kuyper overschaduwd werd, behoudt Bavinck een eigen zelfstandige plaats in de geschiedenis der theologie en van de dogmatiek. Heideman vergelijkt in dit opzicht Bavinck met Brunner in diens relatie tot Karl Barth. Het feit, dat beiden in de schaduw stonden van een groot theoloog „has forced both men into something of the position of the mediating theologian who stands between the more forceful thinker and the contemporary world.”²⁶⁾ En dat Bavinck in de schaduw van Kuyper stond, had als „unfortunate” gevolg, „that no thorough study of the relation of Bavinck to Kuyper ever has been made.”²⁷⁾

Toch had Bavinck zijn eigen plaats en hoewel Heideman zich in biografisch opzicht moest beperken tot wat hij wist door Hepp, Landwehr en Dosker, blijkt hij een fijne „feeling” te hebben voor de relatie Bavinck-Kuyper. Zo bestrijdt hij Haitjema, die betoogde, dat Kuyper Bavinck in 1902 op dood spoor reed, en Hepp, die hem later tot de ethischen zag naderen. Tegenover hen houdt Heideman terecht vol, dat Bavincks levenswerk „a unity” vormde. Hij acht de beoordeling van Hepp en Haitjema, hoewel er „a certain amount of truth” in deze gezichtspunten is, „dangerous in that they emphasize only one point and do not penetrate to the heart of the matter”.²⁸⁾ Heideman beschouwt „the publications of the last decade of his life as an integral part of his work, rather than merely an appendix” en we stemmen dat toe.²⁹⁾

Het is merkwaardig, dat tot nu toe vooral Amerikaanse en zuidafrikaanse auteurs op de betekenis van Bavinck wezen. Kruithof bv. noemt zijn Dogmatiek zijn „opus magnum” en wijst op de invloed, die Bavinck nog steeds in Nederland oefent. „Criticism has been expressed, and counter-movements have taken shape; but the force of Bavincks faith and thought is far from spent.”³⁰⁾ Van der Walt oordeelt, dat Kuyper meer „die genie was”, terwijl Bavinck meer „die talentvolle was”. Tegelijk is hij echter van oordeel, dat Bavinck meer „wetenskaplik krities” dan Kuyper was. Kuyper „het van die staanspoor uit begin kritiseer”, Bavinck was „veral lief vir immanente kritiek”.³¹⁾

De vergelijking van Bavinck met Kuyper ligt voor de hand. Ze traden ongeveer in dezelfde tijd op en gaven beiden leiding aan het calvinistisch Réveil van de vorige eeuw. Daarbij valt voor Bavinck vooral de nadruk op zijn betekenis als dogmaticus. Ook daarover is in brede kring overeenstemming. Haitjema noemt hem meer dan Kuyper „de dogmaticus van het Nieuw-Calvinisme” en „van huis uit mede in hart en nieren Geref. theoloog”.³²⁾ Van Ruler geeft hem, naast Brunner, een plaats als de achtergrond voor zijn eigen beschouwingen over betekenis en opzet van de dogmatiek.³³⁾ In de kring van

²⁶⁾ Heideman, *l.c.*, p. 6.

²⁷⁾ *l.c.*

²⁸⁾ *Idem*, p. 217.

²⁹⁾ *Idem*, p. 218.

³⁰⁾ B. Kruithof, *l.c.*, p. 14.

³¹⁾ Van der Walt, *a.w.*, blz. 153.

³²⁾ Th. L. Haitjema, *De Gereformeerde Theologie in Nederland*, in *Vox Theologica*, III, 1931, blz. 76.

³³⁾ A. A. van Ruler, *Methode en Mogelijkheden van de Dogmatiek*, *a.w.*, XXV, 1955, blz. 187 vlgg.

eigen geestverwanten plaatst Berkouwer hem naast Kuyper in de „herleving van de gereformeerd-dogmatische bezinning” in de vorige eeuw.³⁴⁾

* * *

Er is dus zeker nog plaats voor een nieuwe studie over Bavinck. Daarbij moesten zowel de epistolaire bronnen worden geëxploreerd als een onderzoek ingesteld naar Bavincks theologisch-dogmatische positie.

Bij een nader onderzoek bleek tot onze verrassing, dat allerlei tot nu toe niet of nauwelijks onderzochte bronnen begonnen te vloeien. Wat de ongedrukte bronnen betreft, bleek er een vrij grote epistolaire nalatenschap te bestaan. Deze omvatte zowel brieven aan Bavinck als door hem zelf geschreven correspondentie. De volgende archieven droegen daartoe bij:

1. Het Kuyperarchief, dat bewaard wordt op de dr. Abraham Kuyperstichting te 's Gravenhage. We raadpleegden daar ongeveer 120 brieven van Bavinck aan Kuyper en wel over de periode van 1880 tot 1917, vrijwel heel de tijd van zijn actieve leven. Daardoor waren we in staat tot een nadere analyse van zijn persoonlijke relatie tot Abraham Kuyper.

2. Het Bavinckarchief op de Vrije Universiteit. In dit uitgebreide archief, dat verschillende portefeuilles bevat, worden vooral bewaard talrijke brieven van relaties van Bavinck, waaronder verschillende brieven van Abraham Kuyper aan Bavinck, en verder van vele nederlandse en buitenlandse theologen, niet alleen uit gereformeerde, maar ook uit ethische en moderne kring.

3. Het familiearchief-Bavinck. Mevrouw Ruys-Bavinck stelde ons welwillend in staat te raadplegen hetgeen nog door de familie wordt bewaard. Daaronder bevinden zich enkele kleine notitieboekjes, waarin Bavinck vrijwel dagelijks notities maakte over de gebeurtenissen van de dag. Helaas zijn deze boekjes bij lange na niet meer compleet. „Dagboek” is een te gewichtig woord om ze te karakteriseren. Maar om een aanduiding te hebben, gebruiken we toch dit woord, maar tussen aanhalingstekens. Dr. Hepp heeft deze boekjes nog compleet kunnen raadplegen.³⁵⁾ Het familiearchief is vooral belangrijk vanwege deze boekjes en vanwege een aantal stukken, die betrekking hebben op het conflict Kuyper-Lohman in 1896. Bavinck was toen voorzitter van de commissie van enquête. De correspondentie met Henry Dosker, welke zich eveneens in het familiearchief bevindt (althans de brieven van Dosker aan Bavinck) leverde niet veel belangrijks op.

4. De correspondentie Bavinck-Ten Hoor. Deze dateert uit de tijd, toen Ten Hoor nog predikant te Franeker was, vóór zijn vertrek naar Amerika, waar hij later hoogleraar werd. Deze correspondentie, die zowel een afschrift van de brieven van Bavinck aan Ten Hoor als diens antwoorden bevat is belangrijk, omdat zij een scherp inzicht geeft in de beoordeling door Bavinck van Kuypers Encyclopaedie. Deze correspondentie konden wij raadplegen door vriendelijke bemiddeling van wijlen prof. dr. K. Schilder, die ze meebracht uit Amerika.

Het was onmogelijk de correspondentie Bavinck-Snouck Hurgronje opnieuw

³⁴⁾ G. C. Berkouwer, *Uit de Geschiedenis van het Dogma*, art. in Berkouwer en Toornvliet, *Het Dogma der Kerk*, Groningen, 1949, blz. 70 vlgg.

³⁵⁾ Hepp, *Biografie*, blz. 180/181, noot 2.